

La secunda inscripziun che jeu tractel ei colligiada pli fetg cul territori dil Grischun. Ella s'auda tier ina seria d'inscripziuns anfladas a Segl ell'Engiadina. Leu han ins anflau 4 altars, mintgin dedicaus ad in auter diu, tuts denton dalla medema persuna. In da quels altars ha la sequenta inscripziun:

SILVANO
TERTIVS
VALERII
V•S•L•M

Museum retic Cuira, In guid tras l'exposiziun, Cuira 1988, 25¹

L'inscripziun ei el quader enamiez. Leger san ins buc ella silla fotografia, denton tuttina silmeins identificar singuls bustabs. SILVANO ell'emprema lingia ei dat.sg. da *Silvanus* ed indichescha il diu, al qual igl altar ei dedicaus. TERTIVS stat el nom.sg., ei pia il num da quel ch'ha dedicaus igl altar. VALERII ei gen. da *Valerius*, sto pia esser il num da siu bab. V.S.L.M. ei ina abreviaziun usitada per *vōtum solvit libēns meritō* e vul dir "ademplescha bugen il vut tenor meret". Igl entir vul lu dir: "Tertius, feagl da Valerius, ademplescha bugen il vut tenor meret a Silvanus". Il diu Silvanus ha pia fatg enzatgei per el ed ha cun quei meritaus igl altar. Ils quater altars dateschan d'entuorn 250 s.C., ein importai da Chiavenna, sco quei ch'ins sa dir sin basa dils craps. Las inscripziuns ein puspei el lungatg da standard e savessen star a Roma aschi bein sco a Segl, ein pia puspei irrelevantas per la situaziun linguistica da quei temps el territori grischun. Ils dieus ch'han survegniu altars votivs ein Silvanus, Diana, Mercur ed ils **Pastores**, ils pasturs'. Sulettamein lezs ein empau pli originals; ei para ch'els han survegniu cheu per l'emprema gada il status da dieus.

Cun quei vessen nus lu schon las inscripziuns principalas anfladas el Grischun dil temps dalla conquista dils romans tochen la fin da lur imperi 395 s.C. Sin basa da quellas san ins pia buc eruir, tgei svilup ch'il latin ha fatg el Grischun resp. ella Rezia durant il temps sut domini roman. Ch'il latin ei sesviluppau durant quei temps, san ins denton cun segirtad. Il

¹ Fotografias da tut ils quater altars anfl'ins en il *Handbuch der Bündnergeschichte* I, 93.

Grischun ei gie buc il sulet territori ch'ei vegnius occupaus dils Romans da quei temps. 40 onns avon veva p.ex. Caesar occupau la Gallia, vul dir l'entira Frontscha actuala e la Belgia, sut Augustus vegn lu aunc la Rumania vitier, aschia ch'ei dat aunc auters territoris cun cundiziuns semegliontas al Grischun. Plinavon era è il nord da l'Italia e la Spagna vegni conquistai pér el 2. tschentaner a.C. dils Romans, aschia ch'ei veva era dau leu ina midada da lungatg ch'era probablamein aunc buc diltut alla fin da quei temps. Sin basa da quei ch'ins sa da quels territoris san ins era, ch'il latin ch'ins numna classic, il latin da 50 a.C. tochen 14 s.C., ei semidaus ualti fetg els tschentaners che suondan, silmeins il latin plidaus dil pievel, e quei buc mo els territoris occupai, mobein era el territori latin sez. Quellas midadas han denton igl emprem temps aunc strusch giu repercussiuns visiblas sil lungatg latin scret. Quels ch'emprendevan da scriver emprendevan quei sin basa dils auturs classics e cun quei era in latin classic, e setenevan lu era duront il scriver ton sco pusseivel vi da quels models.

Quei che pertucca il svilup dil latin el Grischun san ins supponer, ch'el seigi sesviluppau igl emprem temps ualti tuttina sco els auters territoris conquistai. Tochen entuorn 400 suppona ins aschia ni aschia, ch'era il latin plidau sedifferenziavi aunc strusch regionalmein ni en scandin cass aunc buc fetg. Aschi ditg che l'administraziun centrala romana ha funcziunau, ha lezza segir procurau per ina certa nivellaziun da differenzas regionalas. Pli tard ha lu probablamein era la derasaziun dil cristianissem giu ina influenza stabilisonta sil svilup dil latin plidau. La baselgia era la solia istanza che sedrizzava directamein al pievel ed ha perquei probablamein giugau in rolla impurtonta ton per la romanisaziun definitiva dils territoris sutta-mess sco per la stabilisaziun dil latin. Sco religiun statala naven da 313 ha ella secapescha giu tut interess da saver duvra il latin dapertut e dapertut il medem latin sco mied da comunicaziun per ses intents. Mo cun quei ch'ils biars habitonts dils terriortris suttamess savevan ni leger ni scriver, ston ins tuttina quintar che lezs hagien buc schau s'influenzar pli ch'in ton dil latin classic.

Il svilup exact dil latin plidau da quei temps, il schinumnu latin vulgar, vi jeu secapescha buc tractar cheu; quei ei la materia dalla schinumnada 'Philologie romane'. Pli baul fagevan lura era ils responsabels per la filogogia roman prelecziuns davart il 'Latin vulgaire et langues romanes', mo denton ei quella filologia vegnida abolida, aschia ch'igl ei lu pli difficultus da vegnir tier las informaziuns necessarias. Jeu mez less mo indicar cuortamein las **funtaunas** principalas che stattan a disposiziun per l'argumentaziun sin quei sector per demussar, danunder e tgei ch'ins sa saver da quellas caussas sin basa da quellas funtaunas.

La funtauna la pli directa sur dil svilup dil lungatg plidau ein inscripziuns latinas privatas, buc officialas. Da quellas ein buc la massa semantenidas, mo grazia ad ina dallas pli grondas catastrofas dalla natira da quei temps, l'erupziun dil Vesuv 79 s.C., tuttina aunc in pulit diember. Quella erupziun ha curclau Pompei d'in di sin l'auter e conservau aschia quei marcau praticamein intacts tochen tier las excavaziuns dil 19avel e 20avel tschentaner. Quellas excavaziuns a Pompeji han denter auter era purtau alla glisch inscripziuns el lungatg plidau da quei temps, surtut inscripziuns sils mirs dallas casas, schinumnai **graffiti**. Per las inscripziuns officialas han ins secapescha era duvrau a Pompei il latin litterar, ferton che quels graffiti, ch'eran gie buca secrets per survivor ils tschentaners, ein secrets el lungatg da mintga di. Quellas inscripziuns muossan gia tratgs tipics dil latin plidau, sco ch'el ei lu daventaus il lungatg da partenza dils lungatgs romans. Aschia maunca igl -m final egl acc. sg. sin quellas inscripziuns: enstagl *magnum* "grond" vegn p.ex. scret mo MAGNU. Quei -m final digl acc. ei

lu era semantenus en negins lungatgs romans, e biars romanistis lain naven igl -m tiel punct da partenza per las etimologias dils plaids els lungatgs romans. In'auter tratg dil latin vulgar anfl' ins era gia a Pompei: vocals nunaccentuai en silba mesauna ein gia curdai naven. Enstagl dad *oculum* "egl" anfl'ins leu p.ex. OCLU, ch'ei lu daventaus il punct da partenza per ils plaids corrispundents els lungatgs romans, p.ex. ladin *ögl*, surs. *egl*. Lu manca il h- inicial en quellas inscripziuns: enstagl *habet* anfl'ins p.ex. ABET. Il h- vegneva pia gia buca pronunziaus a Pompei pli, ed ils biars lungatgs romans han lu era negin h- a l'entschatta dils plaids. Ils Romontschs han lu puspei empriu da pronunziar in h- a l'entschatta dil plaid dils Alemans, ils Sursilvans empau pli baul, ils Ladins pér viers la fin dil 19avel tschentaner. Perquei pronunzian ils Ladins aunc ozildi per ordinari buc il h- en plaids sco [otel] ed in pèr da quels, nua ch'ils Sursilvans pronunzian el. El ladin ein quels plaids vegni sur il talian e perquei senza h- inicial; el sursilvan sur il tudestg e perquei cun h- inicial.

Ina secunda funtauna per il latin plidau da quei temps ein las indicaziuns ellas grammaticas dil latin scret. Cunquei ch'il latin scret vegneva pli e pli fetg in lungatg ch'ins stueva pér emprender, perquei che negin tschintschava pli tuttina sco quei ch'ins scriveva, han ins entschiet a far grammaticas per saver mussar il lungatg correct. Grammaticas da scola ein per regla grammaticas normativas, fixeschan pia, tgei ch'ei correct e tgei ch'ei falliu. Buns didacticers fan cun quella caschun lu magari aunc attents specialmein sin sbagls fetg frequents. Sch'ei stat p.ex. ella Grammatica sursilvana d'Arnold Spescha, ch'ins dueigi evitar fuormas sco: *ti stos anflar sez la risposta ed ussa dersch jeu en sez*, muossa quei tuttina, ch'ei sto dar glied che din quei aschia el sursilvan plidau, e probablamein buc paucs, schiglioc fuss ei gie buc necessari da fart attent sin quei sbagli. Ins sa pia deducir da quei che vegn citau sco sbagli ella grammatica, tgei che vegn effectivamein duvrau el lungatg plidau dil temps che la grammatica ei vegnida scretta; sviazziuns dalla norma inventan ils grammatichers gie per ordinari buc sez, cun excepziun da Muoth, mo sia grammatica ei lu era buc gest in model didactic. Da quellas caussas dat ei era tiels grammatichers latins relativamein savens. La pli renomada gliesta da fuormas 'fallidas' ch'ei d'evitar ei la schinumada **Appendix Probi**, in supplement a lavurs grammaticas da Marcus Valerius Probus, in grammaticher digl emprem tschentaner s.C. Ils supplements ein pli tardivs, probablamein dil 3. tsch. s.C. En quei appendix vegn la fuorma classica indicada sco norma, la fuorma vulgara sco quella ch'ei d'evitar. L'indicaziun 111 da quei appendix ha p.ex. num: *oculus non oclus*, refutescha pia gest la fuorma ch'ins anfla p.ex. en inscripziuns da Pompei. Il medem vala per auters tratgs da quellas inscripziuns. Aschia vegn p.ex. prescret *hostiae*, oriundamein la designaziun per las unfrendas duront il cult divin, *non ostiae*, pia la scripziun e la pronunzia dil h- a l'entschatta dil plaid. Lu perscriva igl appendix era p.ex. *numquam, non numqua*, scamonda pia l'eliminaziun digl -m alla fin dil plaid. Autras fuormas che vegnan scumandadas ein da quellas ch'ei lu directamein la basa da plaids els lungatgs romans. Aschia vegn p.ex. prescret: *cultellum, non cuntellum*. Quei uaffen ha lu effectivamein num ozildi el sursilvan *cunti*, deriva pia dalla fuorma nunclassica. Ils talians han aunc schau perreger; leu ha quei uaffen num *coltello*, ed era il plaid frz. *couteau* va anavos silla fuorma latina correct. Ils Sursilvans e Surmirans han pia u buc legiu ni lu silmeins buc suandau l'Appendix Probi ed han manteniu la fuorma vulgara. Ils Ladins han in'otra fuorma secundara, numnadamein *curtè*, pronunziau cun in [e] serrau, malgrad igl accent grav. Lur varianta va anavos sin *curtellum*, era quei ina varianta secundara dil latin vulgar. Las correcturas dils grammatichers ein pia ina secunda funtauna d'informaziuns per il latin vulgar. Per regla han secapescha lur

admoniziuns gidau nuot; las fuormas criticadas ein las fuormas ch'ei lu idas vinavon els lungatgs romans.

Il bia da quei ch'ins sa denton dil latin vulgar sebasa silla cumparegliazion dils lungatgs romans. Quels van gie buc anavos sil latin classic e pli tard latin da scartira, mobein sil latin plidau dil 4.tsch. s.C. Sin basa dils plaids e dallas fuormas dils lungatgs romans san ins reconstruir plaids e fuormas dil latin plidau da quei temps. Per prender mo in exempel ord la lexicografia: El latin ha il "gat" num *fēlis*. Els lungatgs romans ha quei animal denton in auter num: frz. *chat*, sp. *gato*, tal. *gatto*, rom. *giat*, ella Foppa, ella Lumnezia ed en in per auter loghens era *gat*. Malgrad che tut ils lungatgs romans han la medema designaziun da quei animal ni silmeins ina semeglionta, sa quella buc derivar directamein dil lat.; lez ha gie 'fēlis' sco denominaziun da quei animal. Da l'autra vart ein las fuormas dils lungatgs romans tuttina aschi semegliontas ina a l'autra, che buc mintgin da quels lungatgs sa ver inventau sez quella fuorma. Da quellas semeglientschas da denominaziun san ins declarar sin duas modas. Ei savess settractar da schinumnai plaids migronts, che van culla caussa dad in pievel a l'auter. In plaid da quei gener ei il plaid *ratun*, frz. *rat*, tud. *Ratte*. Tier quei plaid san ins mussar exact, sin tgei moda e maniera che ton igl animal sco il plaid ein vegni ell'Europa e sedarasai leu. Il 'gat' enonuschevan denton gia ils Romans, mo ch'ei numnavan auter quei animal. El latin vulgar sto pia in niev num esser vegnius en moda per quei animal, e da leu eis el lu ius vinavon en tut ils lungatgs romans.

Co quei animal veva num exact el latin plidau, ei buc propi clar. Tenor la fuorma spagnola, taliana e romontscha stuess el ver giu num **gattum*, tenor la fuorma frz. e lu era tenor tudestg 'Katze' fuss ei **cattum*. En scadin cass san ins dir sin basa dallas fuormas dils lungatgs romans actuals, ch'ei sto ver dau el latin vulgar in plaid 'gattum' ni 'cattum' per designar il gat. 'cattum' cun [k] ei lu effectivamein era documentaus el latin tardiv tier Palladius, in scribent dil 4. ni 5avel tschentener, che scriva, co ch'ei seigi da far il pur e drova perquei relativamein bia plaids populars ch'ins anfla schiglioc buc ella litteratura latina. La steila tier *cattum*, che indichescha che quei plaid seigi mo reconstruius e buc documentaus, san ins pia puspei strihar.

Sin basa da talas communeivladads dils lungatgs romans san ins pia reconstruir certs tratgs dil latin vulgar dil temps, lein dir postclassic, per buc sefixar memia fetg sin in termin pli precis. Sco tratgs dil latin vulgar astgan en emprema lingia quels tratgs valer, nua che tut ils lungatgs romans van anavos silla medema fuorma, ch'ei denton buc la fuorma dil latin classic, pia ina fuorma sco *cattum* ni ev. **gattum*, buc senz'auter denton ina fuorma sco *cuntellum* enstagl *cultellum*. Gliez savess era mo esser ina fuorma dialectala resp. regiunala, che cumpiglia pia mo ina part digl intsches dil latin vulgar, ferton ch'ina fuorma sco *cattum* sto esser stada in element fix dil latin vulgar avon che lez sesviluppescha lu vinavon als differents lungatgs romans. Quei che vala per singuls plaids, vala secapescha era per singulas fuormas. Ins sa p.ex. era demussar, che certas fuormas ston schon esser stadas autras el latin vulgar ch'el latin classic, perquei che tut ils lungatgs romans han la medema fuorma, che variescha denton da quella dil latin classic. Jeu less denton buc entrar cheu en pli bia detagls; gliez stuess la filologia romana far. Cheu va ei gie mo per mussar, co ch'ins vegn insumma tier resultats pertuccont il svilup dil latin en quei temps.

La cumparegliaziun dils lungatgs romans ei pia la tiarza funtauna d'informaziuns pertuccont il svilup dil latin. Ella e segir la funtauna la pli impurtonta, denton secapescha era la pli cumplexa e difficultusa d'explotar. Tuttina san ins reconstruir biaras atgnadads dil latin vulgar visavi il latin classic sin basa da quella funtauna e cun quei era giudicar il svilup ch'il latin classic ha fatg el temps da 15 s.C. tochen viaden el 5avel tschentaner. Naven dil 5avel tschentaner entscheiva el lu a sesviluppar en moda e maniera differenta da regiun tier regiun, quei che meina lu als differents lungatgs romans. Naven da quei temps dat ei lu buc pli midadas che pertuccan tut ils lungatgs romans, mobein silpli aunc gruppas da lungatgs romans. Quellas midadas san ins lu era buc pli supponer senz'auter pil romontsch. Per las midadas tochen 400 ei quei denton il cass. Cunquei ch'il latin ei sesviluppaus tochen lu pli u meins parallelamein egl entir imperi roman, san ins supponer, ch'el seigi era sesviluppaus tuttina el territori grischun. Effectivamein san ins era cumprovar, ch'ils dialects romontschs ston ver fatg tras tut ils svilups ch'ei communabels a tut ils auters lungatgs romans, ch'il romontscha ha pia aunc giu negin status special duront quei temps. Igl ei denton buc dil tut exclaus, ch'ei hagi entschiet a dar atgnadads regiunalas gia alla fin da quella perioda. Pil Grischun san ins denton ni cumprovar ni refutar quella supposiziun; tals svilups regiunals savess ins mo cumprovar, sch'ei dess era texts latins regiunals che mussassen certas specialitads, e da quels texts vein nus buc el Grischun da quei temps.

Per munconza da datas linguisticas specificas ord quella epoca el Grischun san ins pia buca dir la massa, tgei ch'ei schabegiau ils emprems quater tschentaners culs lungatgs el Grischun. Certas tendenzas selain denton supponer sin basa dalla situaziun historica da quella provinzia duront quei temps. Tut tenor, con ferma che la pussonza centrala era ni tgei ch'ils Germans han fatg, vegn quei era a ver giu repercussiuns silla situaziun linguistica. Jeu indicheschel per quei aunc cuortamein ils eveniments historics ils pli impurtonts da quei temps e lur repercussiuns probablas silla situaziun linguistica el territori dil Grischun.

Entuorn **50 s.C.** ei il district militar Rezia daventaus la provinzia romana Rezia, ha pia survegniu ina administraziun civila. Cun quei ei la preschientscha militara dils Romans en quei territori vegnida aunc pli pintga, aschia ch'in factur impurtont da romanisaziun ei scurdaus. Persuenter vegn ina administraziun civila ella tiara ed era ils emprems colonisaturs latins, forsa era mo indigens ch'ei turnai dil survetsch militar ed han vuliu mussar a lur compatriots, tgei ch'ei vevan empriu en tiaras jastras, quei che vegn a ver susteniu la romanisaziun.

Ella secunda mesadad digl emprems tschentaner, entuorn igl onn 90 s.C., ein ils cunfins vegni stuschai pli lunsch encuter nord, da l'autra vart dil Danubi. Per segirar il cunfin ei il schinumnu 'limes' vegnius construius, in mir cun tuors e garnischuns mintga tons kilometers. Cun quei ein era ils camps militars vegni spustai pli al nord ed han bandunau la Rezia dil tut. Cun els ei secapescha puspei il factur principal da romanisaziun da quei temps, la schuldada romana, vegnius pli fleivels. Quei pertucca denton praticamein mo la Raetia secunda da pli tard, vegn pia buc a ver giu ina influenza specifica el territori grischun.

L'emprema mesadad dil secund tschentaner ei stau in temps fetg ruasseivel per la provinzia Rezia. Pér entuorn 160 s.C. ha ei puspei dau in'invasiun da Germans, dils Marcomans. Per quei ei ina legiun puspei vegnida installada a Regensburg. Il territori dil Grischun ei buc vegnius tangaus da quei augment dalla preschientscha militara romana.

El 3. tsch. s.C. dat igl imperi roman ensemen per l'emprema gada. Denter 235 e 284 ha ei dau ca. 35 imperaturs, e mo in da quels ei morts d'ina mort naturala; il rest ei vegnius assassinaus ni ei curdaus en ina battaglia. Quei sguardin dalla pussonza centrala han ils pievels germans nezzegiau per pliras invasiuns el nord dalla provinzia Rezia, la Tiara tudestga dil sid, pli tard lu la 'Rezia secunda'. 260 s.C. ei quei gartegiau l'emprema gada als Alemans. Els ein lu denton puspei vegnir scatschai 274 s.C. Igl onn suenter ei igl imperatur puspei vegnius assassinaus, ed ei ha dau differentas battaglias internas per sia successiun, aschia ch'ins ha puspei duvrau las truppas enzanua auter. Quei han ils Alemans e Francs puspei nezegiau per invasiuns ella Rezia. 288 ha lu igl imperatur Diocletian puspei reconquistau l'entira provinzia, denton mo tochen il Danubi, buc pli tochen tier il limes. Cun quei ei la Rezia puspei daventada provinzia da cunfin. Naven da **288 s.C.**, entscheiva pia ina 2. perioda militara ella Rezia, suenter ina interrupziun da bunamein 200 onns. Las invasiuns dils Alemans e dils Francs vegnan aunc strusch a ver giu consequenzas per la situaziun linguistica ella Rezia, perquei ch'els ein stai mintgamai mo duront in pèr onns en quella provinzia. Culla 2. perioda militara ella Rezia astgass denton puspei ina perioda da romanisaziun pli ferma entscheiver.

In ulteriur datum impurtont per la romanisaziun ei igl onn **313**. Quei onn ei la religiun cristiana vegnida renconuschida sco ina dallas religiuns officialas digl imperi roman entras igl edict da Milaun digl imperatur Constantin. Igl imperatur Constantin ha favurissau activamein quella religiun, perquei ch'el era dil meini, che mo ella sappi tener ensemen igl imperi silla liunga. Quei ha giu per consequenza, ch'il cristianissem ei sederasaus enormamein naven da quei onn. Igl ei segir il cristianissem ch'ha procurau en bia loghens per la romanisaziun definitiva dil territori. Tgei rolla ch'il cristianissem ha giugau el Grischun, e naven da cu ch'el ha giugau ina rolla, ei secapescha difficultus da dir. Igl ei denton tuttina da remarcar, che Cuera ha 450 s.C. segir gia in uestg, fors era pli baul. En scadin cass sto denton la cristianisaziun esser in pulit tec pli veglia; ins tarmetta segir buc gest igl emprem in uestg tiels pagauns.

Entuorn **350** ei la provinzia Rezia vegnida dividida en duas parts, ina Raetia prima ed ina Raetia secunda. Las raschuns per quella divisiun ed il datum exact ein buc enconuschents, ed era buc ils cunfins exacts denter Raetia prima e Raetia secunda. La divisiun pertucca mo l'administraziun civila. Mintgina dallas duas provinziass ha survegniu in agen administratur, in schinumnu **praeses** 'president'. Il praeses dalla Raetia secunda residava vinavon ad Augusta Vindelicorum resp. Augsburg, Quel dalla Raetia prima residava denton ella Curia raetorum, pia a Cuera. Militaramein eran denton domisduas parts suttamessas al medem dux resp. "menader". Igl emprem temps vegn quella divisiun buc a ver giu fetg grondas consequenzas silla situaziun linguistica da quei territori. Ella ha denton segir facilitau 150 onns pli tard la decisiun da surschar la Raetia secunda als Alemans, ch'han lu germanisau quella part dalla provinzia enteifer cuort temps. La divisiun dalla Raetia ei segir igl emprem pass en direcziun dalla retirada dil romontsch.

Igl onn **395** ei igl imperi roman vegnius dividius definitivamein en in imperi roman digl ost ed in imperi roman dil vest. Igl imperi roman dil vest ei daus ensemen cumpletamein enteifer cuort temps. Tut las truppas militarass el nord dallas Alps ein vegnidass retratgass entuorn 400 s.C. per impedir l'invasiun dils Gots sut Alarich ella Planira dil Po. Culla partenza dallas truppas romanass ei probablamein era in pulit diember d'habitonts romanisai sereratgass naven dalla Raetia secunda, ed ina gronda part da quels ei probablamein vegnius ella Raetia prima

ed ei staus leu. La Raetia secunda era gie fetg datier dils Germans, ed ei era da temer, ch'ei vegni buc ad ir ditg, tochen che lezs attachien puspei ella, sch'ella era buc segirada da truppas romanas. Ei dat entgins indezis ch'il territori dil Grischun ei vegnius romanisau definitivamein pér da quels colonisaturs ch'ein vegni dalla Raetia secunda ella Raetia prima. Jeu sun empau skeptics visavi quella teoria; ils arguments per ina romanisaziun definitiva aschi tardiva paran buc dad esser sufficients a mi. En scadin cass ei quei denton stau la davosa immigraziun romanisonta; tut las immigraziuns che suondan lu aunc portan mintgamai ina germanisaziun dil territori dalla Rezia.

Cun la retratga dallas truppas entuorn 400 croda era l'administraziun romana civila ensemen ed il contact cun l'administraziun centrala va a piarder per bunamein 100 onns. Las muniendas dils imperaturs suenter 400 mauncan el nord dallas Alps. Quei muossa, ch'ei deva era negin commerci pli cul sid, pia praticamein insumma negins contacts pli. Quei ei lu era il punct da partenza per ina midada fundamentala dalla situaziun linguistica el territori dalla Rezia, denton era en auters territoris digl imperi. Tochen uss veva l'administraziun centrala militar e civila procurau per ina unitad linguistica egl entir imperi, quei che pertucca ils acts administrativs, e cun quei era per ina certa stabilitad linguistica. Svilups regiunals vegnevan aschia adina puspei currigi ni silmeins retardai entras la confrontaziun cul lungatg da standard buc mo da scartira, mobein era plidau da l'administraziun. Naven da 395 scroda quei factur unificont. Ei sto pia vegnir quintau, ch'il latin plidau ellas differentas parts digl anteriur imperi surschadas a sesezzas entscheiva a sesviluppar independentamein e cun quei era differentamein da regiun tier regiun. Quei meina igl empem a lungatgs latins regiunals pli e pli differentes in da l'auter. Cul temps vegnan las differenzas denter las regiuns aschi grondas, ch'ins sa buc pli discuorrer da dialects latins regiunals, mobein dallas empremas fuormas dils differentes lungatgs romans: franzos vegl, talian vegl, romontsch vegl eav. Quei stadium vegn probablamein contonschius el decuors dil 7avel ed 8avel tschentaner, probablamein buc dapertut tuttina spert.

Per il territori dalla Rezia ei il temps entuorn 400 aunc en in auter senn il punct da partenza per ina midada. Naven da quei temps ei il romontsch praticamein en retirada permanenta visavi il tudestg, che vegn dil nord pli e pli el territori dalla Rezia. Il territori dalla Rezia secunda ei bein buc vegnius occupaus scochemai dils Alemans, sco quei ch'ei fuva da temer. Lezs han numnadamein entschiet ad ir plitost encunter vest ch'encunter sid. La raschun ei fetg sempla; egl ost entscheivan ils Huns a cumparer, aschia ch'ei era schon pli tschéc dad empruar da mitschar encunter vest ch'encunter sid. Segira era perquei la Raetia secunda tuttina buc; ils Germans fagevan adina puspei turs da rapina en quei territori. 457 ein els schizun i sin in tal tur da rapina tras las Alps tochen ella planira dil Po, han lu denton puspei stuiu seretrer.

Cun quei vessen nus lu il temps, ch'il territori dil Grischun ei staus sut domini roman. Ina rsumaziun dil temps sut la pussonza dils Romans dat il fegl 3. Quel dat igl empem ina survesta dallas datas historicas las pli impurtontas da quella perioda. Effectivamein ston ins aunc saver da quei temps, tgei ch'ei schabegiau historicamein en quei territori per saver deducir, tgei che savess esser succediu linguisticamein en quel. Sche las truppas ein ella Rezia secunda, ha ei probablamein buc truppas ella Rezia prima, aschia ch'in impurtont factur da romanisaziun maunca leu. Effectivamein semida il diember dallas truppas romanas, tut tenor, tgei che succeda gest ella provinzia, denton era, tgei che succeda a Roma. Sch'ei

dat imperaturs che cumbattan in l'auter, drova quei truppas, e lu ein lezzas enzanua ell'Italia. Tgi che camonda, vegn decidiu leu, buc ellas provinziass agl ur digl imperi. Viers la fin dil domini roman, el 4. tschentaner, vegnan lu aunc auters facturs da romanisaziun vitier: la cristianisaziun dil territori naven da 313 e la retratga dils habitonts romanisai dalla Rezia secunda ella Rezia prima.

La litteratura ch'ei indicada giudem quella perioda serestrenscha sin las caussas las pli impurtontas. Igl artechel dalla FREI-STOLBA tracta, tgei ch'ins anfla tier ils scripturs latins sur dils Rets, denton era l'inscripziun a La Turbie, pertucca pia la situaziun avon ed a l'entschatta dil domini roman. 'Die Römer in Graubünden', cumpariu a caschun dallas festivitads 2000 onns Retoromania dat ina buna survesta sur da quei ch'ins saveva dils Romans el Grischun da quei temps. Quei ch'ins sa archeologicamein dils Romans el Grischun anfl'ins el *Handbuch der Bündnergeschichte* el liug indicau. Quei ch'ins anfla leu tonscha segir per il diever normal. Las indicaziuns tier FELIX STAEHELIN pertuccan quei ch'ins sa dalla Rezia sco territori militar e pli tard sco provinzia sin basa dallas funtaunas screttas da quei temps, denton en differents loghens, buc mo gest el territori grischun, nua ch'ins ha gie nuot da quei. Quei ei lu plitost lectura pils historichers che per ils linguists

Ilis tips da datas linguisticas ch'ins sa trer a nez per l'argumentaziun davart il svilup dil latin sco lungatg plidau ein era aunc indicai giudem dil fegl. Ilis 'Linguatgs romans' ein vegni empau alla cuorta, mo sin quei sectur ei l'argumentaziun buc adina aschi semplia.